

İNSANİ GELİŞİMİŞLİK ENDEKSİNE TÜRK CUMHURİYETLERİ ÖRNEĞİNDE ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM*

A CRITICAL APPROACH TO THE HUMAN DEVELOPMENT INDEX IN THE CASE OF THE TURKIC REPUBLICS

Selim ŞANLISOY**

Öz

İnsani gelişme, bireylerin özgürce tercih yapabilecekleri seçenekleri genişletme ve refah düzeylerini artırma süreci olarak ifade edilebilir. İnsani gelişmişlik düzeyinin belirlenmesinde en yaygın kullanılan ölçüt insani gelişme endeksidir. Bu çalışmada Türk Cumhuriyetleri'nin insani gelişmişlik düzeylerinin analiz edilerek güçlü ve zayıf yönlerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Ayrıca insani gelişme endeksine yönelik eleştirilerden hareketle cinsiyet eşitsizliği, yolsuzluk, demokrasi gibi değişkenler kullanılarak söz konusu ülkelerin mevcut durumlarına ilişkin daha gerçekçi bir analiz yapılmaya çalışılmıştır. Tüm değişkenlere ilişkin analizler genel anlamda değerlendirildiğinde ele alınan ülkeler açısından Kazakistan ve Türkiye'nin göreceli olarak daha iyi bir konumda olduğu ifade edilebilir. Ancak söz konusu ülkelerle gelişmiş ülkeler arasında önemli bir açık bulunmaktadır. Söz konusu açığın kapatılabilmesi için kısa ve uzun vadeli politikaların özellikle de nitelikli eğitim politikalarının uygulamaya konulması gereklidir.

Anahtar Kelimeler: Türk Cumhuriyetleri, İnsani Gelişmişlik Endeksi, Yolsuzluk Endeksi, Demokrasi Endeksi.

Abstract

Human focused development approach which has human in the base of development come into prominence depending upon these critics. Most commonly used criteria in the determination of the human development is human development index. In this study it is aimed to specify the strengths and weaknesses by analyzing the level of human development in Turkic Republics. Furthermore, a more realistic analysis tried to be realized related with the current situation of the countries mentioned, using the variables like corruption, democracy and gender inequality with reference to the criticism raised against the human development index. It can be expressed that Kazakhstan and Turkey are in a relatively good position in terms of the countries covered in the study when an overall examination carried out related with the analysis of the whole variables. However, there is a significant gap between the countries analyzed and the developed ones. Short-term and long-term policies, being in the first place qualified education policies needed to be implemented in order to close the gap.

Keywords: Turkic Republics, Human Development Index, Corruption Perception Index, Democracy Index.

1. Giriş

İnsanların mutluluğunun ve refahının nasıl artırılacağı tarihsel süreç içerisinde her zaman dikkat çeken konulardan biri olmuştur. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında ülkelerin yeniden yapılanmalarına ya da inşalarına odaklanılması kalkınma teorisinin gelişimini de beraberinde getirmiştir. 1970'li yıllara kadar ekonomik büyüme kavramı ile kalkınma kavramları özdeş tutularak kalkınmışlık düzeyi Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) artışları ile ölçülmeye çalışılmıştır. Hatta ülkelerin nüfus farklılıklarının GSYH rakamları içerisinde görülememesi, dikkatleri Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (KBGSYH) üzerinden hesaplanan büyüme rakamlarına yöneltmiştir. 1970'li yıllarda Petrol Krizi'nin de etkisiyle giderek artan işsizlik, yoksulluk, açlık ve gelir dağılımı eşitsizliği gibi iktisadi sorunlar, kalkınmanın ölçümüne yönelik olarak bir takım tartışmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu süreç içerisinde ekonomik büyümenin insani gelişme kapasitesinin artırılması üzerinde yeterince etkili olmadığı görüşünden hareketle ekonomik büyümeden ziyade insana odaklanılması gerekliliği üzerinde durulmuştur (Akçiçek, 2015, 4). Esasen ekonomik gelişmede insana yapılacak yatırımların önemine dikkat çeken ilk ekol Klasikler olmuştur. A. Smith üretimi artırmak için işbölümü ve uzmanlaşmanın gerekliliğini açık bir şekilde belirterek beşeri sermaye olgusuna atıfta bulunurken J. S. Mill insanların bilgisini, yeteneklerini ve becerilerini zihni servet olarak ortaya koyarak beşeri sermayenin önemine değinmiştir. Ancak daha sonra iktisat biliminde Ricardocu kötü alışkanlığın da giderek yayılan etkisi ile beraber ölçülebilen değişkenlere verilen önemin artması ve iktisadi değişkenlerin dışındaki değişkenlerin analiz dışında tutulmasına bağlı olarak beşeri

* Bu çalışma IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu'nda sunulan Türk Cumhuriyetleri'nin İnsani Gelişme Performanslarına İlişkin Bir Değerlendirme isimli bildiriden geliştirilerek üretilmiştir.

** Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, selim.sanlisoy@deu.edu.tr.

sermaye kavramı ihmal edilmiştir. Sonuç olarak 1990'lı yıllardan itibaren insani gelişme olgusu giderek önem kazanmış ve kalkınmanın ölçümünde ekonomik göstergelerin yanı sıra insani boyut da dikkate alınarak Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından insani gelişme endeksi geliştirilmiştir. Ancak zaman içinde bu endekse gelişmişliği tam olarak ölçmediği yönünde eleştiriler ortaya çıkmıştır.

Bu çalışma Türk Cumhuriyetleri'nin insani gelişme açısından mevcut durumlarının ve tarihsel süreç açısından değişiminin analizini amaçlamaktadır. Çalışmada Türk Cumhuriyetleri'nin ele alınmasının nedeni söz konusu ülkelerin tarihsel temelden gelen bağlarının bulunmasının yanı sıra gelecek için bir fırsat olarak değerlendirilebilecek Türk Cumhuriyetleri ile ilgili dış politikalarına yön verme ve ilgili tarafların dikkatlerini bu alana çekme arzusudur. Bu amaç doğrultusunda öncelikle insani gelişme olgusu ve ölçümü üzerinde durulacaktır. Ardından söz konusu ülkelerin insani gelişme performansları İGE çerçevesinde incelenecektir. Daha sonra bu çalışmanın bir diğer amacı İGE'nin insani gelişmeyi gerçekçi bir şekilde ölçmediğini ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda da örnek ülkeler çerçevesinde insani gelişme endeksinin uluslararası kurumlarca geliştirilen farklı sosyal ve politik göstergeler yardımıyla eksiklikleri ortaya konularak daha gerçekçi bir bakış açısıyla analizler tamamlanacaktır. Son olarak politika önerileri getirilmeye çalışılacaktır.

2. İnsani Gelişme Olgusu ve İnsani Gelişme Endeksi

Özellikle 1970'li yıllara kadar kalkınma, ekonomik gelişme kavramı ile özdeş görülerek sanayileşmeye bağlı olarak ortaya çıkan gelir artışı olarak tanımlanmıştır. 1960'lı yıllarda ekonomik büyümenin gerçekleştirildiği ülkelerde politik istikrarsızlık, yükselen işsizlik oranları veya adil olmayan gelir dağılımı gibi sorunların giderek artması, kalkınmanın KBGSYH rakamları ile ölçülmesine ilişkin eleştirileri de beraberinde getirmiştir (Akder, 2004, 2). Gelir artışının, refah artışı için gerekli bir koşul olmakla beraber yeterli bir koşul olmadığı; bir başka ifadeyle, kalkınmanın gerçekleşmesi için niceliksel artışın yanında niteliksel gelişmenin de sağlanması gerektiği ifade edilmiştir. Böylece kalkınmanın temelini insanın konulduğu, insan odaklı "insani gelişme" yaklaşımı ön plana çıkmıştır. Dolayısıyla 1970'li yıllardan itibaren kalkınmanın merkezine insanın konulduğu böylesi bir yaklaşımın ortaya çıkması tüm toplumlar için bir fırsat oluşturmuştur. İnsan odaklı kalkınma; yoksulluk, gelir eşitsizliği, sağlık, eğitim vb. kavramlara ilginin artmasına bağlı olarak bu alanları konu alan bilimsel faaliyetlerin artmasına; bu alanlardaki sorunları ortadan kaldırmaya yönelik politikaların geliştirilmesine öncü olmuştur (Fırat vd, 2015, 882). Hatta bu alanlara ilişkin bir ülkede yaşanan sorunlar, gerek diğer ülkeler gerekse uluslararası kuruluşlar tarafından takip edilir ya da birlikte çözüm getirilir hale gelmiştir.

İnsani gelişme kavramı Amartya Sen'in yapabilirlik yaklaşımına dayanmaktadır. Yapabilirlik; bir şeyi yapabilme veya teknik anlamda belirli bir işlev kazanma potansiyeline sahip olmaktır. Kalkınmanın temel amacı özgürlüktür. Özgürlük burada politik anlamdan farklı bir içerikte kullanılmaktadır. Özgürlük kişinin değer verdiği bir yaşam biçimine ulaşabilme olanaklarının genişlemesidir (Gürses, 2009, 341-342). Dolayısıyla bir ülkede kalkınma düzeyi belirlenmeye çalışılırken ekonomik değişkenler yetersiz kalmaktadır. Artan gelirin bireylerin yaşam kalitesini ne düzeyde artırdığı, artan gelirin bireylerce tercih ettikleri alanlara ne kadar aktarılabilirdiği önemlidir. Ancak ekonomik değişkenlerle bu alanlarda ortaya çıkan değişimleri ölçmek mümkün değildir.

İnsani gelişme, bireylerin özgürce tercih yapabilecekleri seçenekleri genişletme ve refah düzeylerini arttırma süreci olarak ifade edilebilir. Dolayısıyla insani gelişme; ekonomik büyüme ile insan kapasitesinin genişlemesi ve kullanımını bir araya getirerek, seçenekler üzerine odaklanan bir olgudur (Human Development Report, 1990, 9-11). Kalkınma, birçok tanımlamaları olmakla birlikte, bireylerin yapabilirliklerini genişletmesi; insanın sosyal, ekonomik ve politik alanlarda yetkilenmesini sağlayacak olanakları yaratması ve nihai hedef olarak insan yaşamının bir bütün halinde iyileşmesini hedefleyen bir süreç olarak açıklanabilir (Aydınlığıl, 2009, 229).

İnsani gelişmişlik düzeyinin ölçülmesi ve ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin karşılaştırılarak sınıflandırılması konusundaki en önemli çalışmalar Birleşmiş Milletler tarafından yapılmaktadır. 1990 yılında Amartya Sen'in yapabilirlik yaklaşımı temel alınarak İnsani Gelişme Endeksi (İGE), kalitatif bir olgu olan insani gelişmeyi sayısallaştırarak ölçmek için geliştirilmiştir. İGE mükemmel olmayan bir veri seti ile insani gelişme gibi karmaşık bir gerçekliği özet bir yapıda sunmaya çalışmaktadır. Ayrıca kendine özgü bir takım eksiklikleri ya da kusurları olsa da, GSYH gibi ülkelerin ekonomik performansının başlıca göstergesi olarak kabul görmüş bir göstergeye bir alternatif olarak ortaya konulmuştur (Anand ve Sen, 1995, 1).

Her yıl UNDP tarafından hazırlanan İnsani Gelişme Raporları'nda açıklanan İGE; gelir, eğitim ve sağlık olmak üzere üç temel ölçüt dikkate alınarak hazırlanmaktadır. Dolayısıyla, İGE'nin kalkınmanın üç amacını dikkate alarak hazırlandığı ifade edilebilir. Birinci amaç olarak "sağlıklı ve uzun yaşam", "doğumdan başlayarak ortalama yaşam beklentisi süresiyle", "bilgiye erişim ve bireyin kendini toplum karşısında rahatça ifade edebilmesi" olarak betimlenebilecek iken ikinci amaç "ülkenin ulaştığı eğitim düzeyiyle"; "yüksek yaşam standardına ulaşma" hedefi ise satın alma gücü paritesine (yani ülkelerarası göreceli fiyat farklılıklarını yansıtan döviz kuruna) göre hesaplanan "kişi başı gelir" göstergesi kullanılarak ölçülmektedir (Mıhçı ve Taner, 2011, 2).

İGE, oluşturulmaya başlandığı 1990'lı yılların başından itibaren hesaplama yöntemiyle ve kullanılan göstergelerle ilgili olarak birkaç kez değişikliğe uğramıştır. Son yıllarda iki önemli değişiklik gerçekleştirilmiştir. 2010 yılında hesaplama yöntemine ilişkin değişiklikler yapılırken 2014 yılında bazı eşik değerlere ilişkin değişiklikler yapılmıştır. Bu değişiklikleri dikkate alarak İGE'nin metodolojisi aşağıda açıklanmıştır (Klugman vd., 2011).

İGE, üç temel bileşenin dikkate alınmasıyla hesaplanmaktadır. Bu temel bileşenler; sağlık, eğitim ve gelirdir. Temel bileşenlerin ilki olan sağlıkta baz alınan temel gösterge İGE'nin hesaplanmaya başlandığı dönemden itibaren doğumda beklenen yaşam (by) süresidir. Eğitim alanında 2010 yılına kadar kullanılan temel gösterge yetişkin okur yazarlık ve okullaşma oranları iken 2010 yılından sonra ortalama okullaşma yılı (oo) ve beklenen okullaşma yılı (bo) değişkenleri kullanılmaya başlanmıştır. Endeksin hesaplanmasında bir başka değişiklik gelir bileşeninde gerçekleştirilmiştir. 2010 yılı öncesinde kullanılan KBGSYH yerine 2010 yılından sonra satın alma gücü paritesine dönüştürülmüş kişi başı gayri safi milli hasıla (KBGSMH) göstergesi temel gösterge olarak belirlenmiştir. Daha önce alt bileşenlerin aritmetik ortalaması şeklinde hesaplanan İGE, 2010 yılından sonra geometrik ortalama ile hesaplanmaya başlanmıştır. Geometrik ortalamaya geçilmesinin nedeni; kısa dönemde çok fazla değişiklik ortaya çıkması mümkün olmayan sağlık ya da eğitim alanlarına rağmen kısa dönemde gelir düzeyi değişen ülkenin endeks değerinin bundan yüksek oranda etkilenmesinin önüne geçmektir. Buna göre;

$$\text{İGE} = (\text{H}_{\text{sağlık}} * \text{H}_{\text{eğitim}} * \text{H}_{\text{yaşam standardı}})^{1/3} \quad (1)$$

Her bir alt bileşen için farklı minimum ve maksimum değerler kullanılarak alt bileşenlerin değerleri hesaplanmakta ve 1 numaralı formüle yerine konulmaktadır.

$$\text{H}_{\text{sağlık}} = (\text{by} - \text{by}_{\text{min}}) / (\text{by}_{\text{max}} - \text{by}_{\text{min}}) \quad (2)$$

$$\text{H}_{\text{eğitim}} = [((\text{oo} - \text{oo}_{\text{min}}) / (\text{oo}_{\text{max}} - \text{oo}_{\text{min}})) * ((\text{bo} - \text{bo}_{\text{min}}) / (\text{bo}_{\text{max}} - \text{bo}_{\text{min}}))]^{1/2} \quad (3)$$

$$\text{H}_{\text{yaşam standardı}} = (\text{KBGSMH} - \text{KBGSMH}_{\text{min}}) / (\text{KBGSMH}_{\text{max}} - \text{KBGSMH}_{\text{min}}) \quad (4)$$

Endeks, insani gelişme düzeyini takip ederek her gösterge için farklı minimum ve maksimum değerler tespit edilerek hesaplanmaktadır. 2014 yılında endeks hesaplanırken eşik değerlerde değişiklik yapılmış; doğumda beklenen yaşam süresi minimum 20, maksimum 85 yıl olarak alınmıştır. Bunun temel nedeni, tarihsel gelişim trendinde insanlığın doğumda 20 ila 85 yıllık bir yaşam süresine ulaşan bir gelişmişlik seviyesine sahip olduğu varsayımdır. Ayrıca minimum-maksimum değerler beklenen okullaşma yılı için 0-18, ortalama okullaşma yılı için 0-15 ve gelir için 100-75.000 Dolar olarak belirlenmiştir.

2014 raporunda açıklanan İGE değerleri ile ilgili dikkat edilmesi gereken nokta bu yıl veri setlerinin güncellemelerine bağlı olarak önceki yıllarda açıklanmış olan endeks değerleri ile karşılaştırılabilir olmamalarıdır (UNDP, 2014, 155). Dolayısıyla yapılacak analizlerde geçmiş yıl değerleri ile günümüz değerleri karşılaştırılırken metodolojik değişikliklerin ve veri setlerinde değişikliklerin olup olmadığını kontrol etmek gerekmektedir.

Denklem 1 yardımıyla her ülke için tek bir İGE değeri hesaplandıktan sonra ülkeler, İGE'nin belirli eşik değerlerine göre sınıflandırılarak sıralanmaktadır. 2009 yılına kadar ülkeler "düşük insani gelişme", "orta insani gelişme" ve "yüksek insani gelişme" şeklinde üç farklı düzeyde sınıflandırılmıştır. 2009 yılından sonra ise "düşük insani gelişme", "orta insani gelişme", "yüksek insani gelişme", "çok yüksek insani gelişme" ye sahip ülkeler olarak dördü bir sınıflamaya tabi tutulmuşlardır (UNDP, 2009). 2014 yılı İnsani Gelişme Raporunda 187 ülkenin İGE değerlerine göre sınıflandırılması aşağıdaki şekilde yapılmıştır (UNDP, 2014, 156):

- ✓ Çok yüksek insani gelişme düzeyine sahip ülkeler ($1.000 \geq \text{İGE} \geq 0.80$)
- ✓ Yüksek insani gelişme düzeyine sahip ülkeler ($0.799 \geq \text{İGE} \geq 0.700$)
- ✓ Orta insani gelişme düzeyine sahip ülkeler ($0.699 \geq \text{İGE} \geq 0.550$)
- ✓ Düşük insani gelişme düzeyine sahip ülkeler ($\text{İGE} \leq 0.550$)

İGE belirli koşullar altında ülkelerin genel kalkınmışlık ve beşeri gelişmişlik düzeylerinin belirlenmesinde ve karşılaştırılmasında önemli bir göstergedir. Ayrıca literatürde daha önce kullanılan gelir odaklı yaklaşımdan daha iyi bir göstergedir. Ancak İGE'ye bazı eleştiriler de yöneltilmektedir. Eleştirilerin temel noktası kalkınmanın değişik noktalarını kapsamakta yetersiz kalmasına ilişkindir. Özellikle politik-ekonomik hak ve özgürlüklere, gelir eşitsizliklerine, cinsiyet eşitsizliklerine ilişkin bilgi vermemektedir. Ancak belirtmek gerekir ki bu eksiklikleri gidermeye yönelik olarak Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi gibi endeksler UNDP tarafından üretilmeye çalışılmaktadır (Gürses, 2009, 343).

3. Türk Cumhuriyetleri'nin İnsani Gelişme Performansı

Bu çalışmada Türk Cumhuriyetleri olarak ele alınan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye, Türkmenistan ve Özbekistan'ın insani gelişme performanslarının karşılaştırmalı olarak analiz edilmesi amaçlanmıştır. Çalışmanın bu kısmında belirlenmiş amaç doğrultusunda öncelikle UNDP tarafından hazırlanan İGE yardımıyla analizler gerçekleştirilecektir. Ardından da İGE'ye yöneltilen eleştiriler doğrultusunda gerek UNDP tarafından gerekse diğer uluslararası kurumlarca geliştirilmiş ve literatürde sıklıkla kullanılan farklı göstergelerle de karşılaştırmalı analizler yapılarak analize konu olan ülkelerin insani gelişmişlik yönünden durumlarının belirlenmesine çalışılacaktır. Böylece ülkelerin durumları daha gerçekçi bir şekilde ortaya konulacaktır.

3.1. İGE Kapsamında Bir Değerlendirme

Daha önce de ifade edildiği üzere ülkelerin insani gelişme kapasitelerinin belirlenebilmesi için 1990 yılında UNDP tarafından insani gelişmişlik endeksi geliştirilmiş ve ülkelere ilişkin değerler hesaplanmaya başlanmıştır. Türk Cumhuriyetleri'nin insani gelişmişlik endekslerinin tarihsel gelişim süreçleri Tablo 1'de gösterilmiştir. Tablo 1'de yer alan değerler incelendiğinde ele alınan her ülkede söz konusu dönemde insani gelişmişlik düzeyinde bir artışın yaşandığı görülmektedir. 2014 yılı itibarıyla en yüksek gelişme seviyesine sahip ülke Kazakistan, en düşük gelişmişlik seviyesine sahip ülke ise Kırgızistan'dır. Kazakistan, Türkiye ve Azerbaycan yüksek insani gelişme seviyesine sahip iken diğer ülkeler orta seviyede insani gelişmişlik düzeyinde yer almaktadırlar.

Tablo 1: Türk Cumhuriyetleri'nin İGE Değerlerinin Gelişimi

	1990	2000	2010	2011	2012	2013	2014	2014 Sıra
Kazakistan	0.690	0.679	0.766	0.772	0.778	0.785	0.788	56
Türkiye	0.576	0.653	0.738	0.751	0.756	0.759	0.761	72
Azerbaycan	..	0.640	0.741	0.742	0.745	0.749	0.751	78
Türkmenistan	0.666	0.671	0.677	0.682	0.688	109
Özbekistan	..	0.594	0.655	0.661	0.668	0.672	0.675	114
Kırgızistan	0.615	0.593	0.634	0.639	0.645	0.652	0.655	120

Kaynak: UNDP, Erişim: hdr.undp.org/en/data (01.02.2017).

Yukarıda da değinildiği üzere İGE üç farklı alt bileşenin bir araya gelmesiyle hesaplanmaktadır. Bu noktadan hareketle İGE endeksine ilişkin değerlendirmeler alt bileşenler açısından da gerçekleştirilebilir. Böylece her bir ülkenin İGE çerçevesinde güçlü ve zayıf yönlerinin dolayısıyla orta ve uzun vadeli politikalar ortaya konulurken ağırlık verilmesi gereken alanların belirlenmesi mümkün hale gelir. Ele alınan ülkelerin İGE endeksinin alt bileşenlerinin değerleri bu amaçlar çerçevesinde Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2: Türk Cumhuriyetleri'nin İGE Değerleri ve Alt Bileşenleri

	İGE	Beklenen Yaşam Süresi (yıl)	Beklenen Okullaşma (yıl)	Ortalama Okullaşma (yıl)	KBGSMH (2011 PPP \$)	KBGSMH Sıra
Kazakistan	0.788	69.4	15.0	11.4	20,867	55
Türkiye	0.761	75.3	14.5	7.6	18,677	60
Azerbaycan	0.751	70.8	11.9	11.2	16,428	67
Türkmenistan	0.688	65.6	10.8	9.9	13,066	91
Özbekistan	0.675	68.4	11.5	10.9	5,567	124
Kırgızistan	0.655	70.6	12.5	10.6	3,044	149
Çok Yüksek İG	0.896	80.5	16.4	11.8	41,584	..
Yüksek İG	0.744	75.1	13.6	8.2	13,961	..
Orta İG	0.630	68.6	11.8	6.2	6,353	..

Kaynak: UNDP, Erişim: hdr.undp.org/en/data (01.02.2017).

Tablo 2’de ülke değerlerinin yanı sıra ülke gruplarının ortalama değerlerine de yer verilerek ele alınan ülkelerin, farklı gelişmişlik düzeyine sahip ülke gruplarının ortalama değerleri ile karşılaştırıldığında nerede olduklarının analizine olanak sağlanmıştır.

En yüksek gelişmişlik seviyesine sahip Kazakistan’ın zayıf noktası beklenen yaşam süresi olup burada elde ettiği değer içinde bulunduğu ülke grubunun ortalamasının da gerisindedir. Bununla beraber diğer alanlarda sahip olduğu üstünlük Kazakistan’ı incelenen ülkeler açısından ilk sıraya taşımıştır.

Türkiye’nin alt bileşenler açısından en zayıf olduğu alt bileşen ortalama okullaşma oranıdır. Bu bileşende Türkiye, içinde bulunduğu ülke grubunun ortalamasının altındadır. Beklenen yaşam süresi alt bileşeninde ise diğer ülkelere önemli bir üstünlüğü bulunmaktadır.

Azerbaycan özellikle içinde bulunduğu ülke grubu dikkate alındığında ortalama okullaşma oranında önemli bir üstünlüğe sahiptir. Orta gelişmişlik düzeyine sahip olan Türkmenistan özellikle KBGSMH alt bileşeni açısından içinde bulunduğu ülke grubunun ortalama değerinin çok üzerindedir. Özbekistan ve Kırgızistan benzer özelliklere sahip olup zayıf oldukları alt bileşen KBGSMH’dir. Bu zayıflığın bir sonucu olarak da yüksek gelişmişlik seviyesine erişememektedirler. Eğitim ve yaşam göstergelerinin daha yavaş ve gecikmeli değiştiği dikkate alındığında düşük gelir düzeyine sahip ülkelerin yüksek bir büyüme performansı göstermelerine bağlı olarak insani gelişmişlik sıralamasında daha yüksek seviyelere daha hızlı bir şekilde çıkabilecekleri ifade edilebilir.

Tablo 2’de dikkat çeken bir başka unsur KBGSMH ile ilgilidir. Kazakistan, Türkiye, Azerbaycan ve Türkmenistan’ın KBGSMH sıralama değerleri İGE sıralama değerine göre daha yüksektir. Bu durum söz konusu ülkelerin ekonomik alanda elde ettikleri görece başarıyı, toplumsal gelişmenin diğer alanlarında yeterince sağlayamadıklarını göstermektedir. Kişi başı gelir düzeyi ile temsil edilen yüksek yaşam standardı, insani kalkınmanın gerekli ancak yeterli olmayan koşullarından birisidir. Sağlıklı ve uzun yaşam ile ülkenin ulaştığı eğitim düzeyi, kalkınmanın insani boyutlarını daha doğrudan yansıtmakta dolayısıyla bu alanlardaki gelişmelerin toplum tarafından daha fazla arzu edildiğini vurgulamak yerinde olacaktır (Mıhçı ve Taner, 2011, 5). Özellikle günümüzde bilgi toplumuna geçiş sürecinin yaşandığı dikkate alındığında eğitimin önemi bir kat daha artmaktadır. Bilgi ekonomisinin unsurları; bilgi ve iletişim teknolojileri, yenilik, uygun iş ortamı ve bilgi işçileridir. Ancak bu unsurlardan en stratejik olanı bilgi işçileridir. Çünkü diğer unsurları üreten ve kullanan bilgi işçileridir. Öğrenme süreçlerini başarıyla gerçekleştiren ve insan sermayesi oluşturma yolunda yatırım yapılmış bilgi işçileri ekonomiye dinamizm kazandırmakta ve geliştirilen yenilikler sayesinde, ekonomik faaliyetler kolaylaşmakta ve hızlanmaktadır (Çelik ve Erkan, 2010, 183). Bilgi işçilerinin yetiştirilmesini sağlayacak unsur ise eğitimidir. Ancak öncelikle Türkiye başta olmak üzere ele alınan ülkelerin eğitim açısından zayıf konumda olması bu ülkelerin bilgi toplumuna geçişini güçleştirecektir. KBGSMH değerleri ile ilgili dikkat çeken bir başka unsur gelirin kaynaklarına ilişkindir. Özellikle Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan ekonomilerinin üretimlerinde doğal kaynakların önemli bir yer tuttuğu bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla bu ülkelerin doğal kaynaklara dayalı olarak elde ettikleri ekonomik kaynaklardan giderek daha önemli bir oranını bilgi ekonomisi olma yolunda eğitim, ar-ge, bilgi ve iletişim teknolojileri gibi alanlara aktarmaları yerinde olacaktır.

3.2. İnsani Gelişimin Farklı Boyutları Üzerine Bir Değerlendirme

Kalkınma farklı şekillerde tanımlanabilse de bu çalışmanın amaçları doğrultusunda; bireylerin yapabilirliklerini genişletmesi, insanın sosyal, ekonomik ve politik alanlarda yetkilenmesini sağlayacak fırsatları yakalaması ve nihai hedef olarak insan yaşamının bir bütün olarak daha iyi hale gelmesini hedefleyen bir süreç olarak tanımlanabilir. Bu tanım çerçevesinde İGE’nin hesaplanmasında kullanılan değişkenler, yöntemi ve kapsayıcılığı dikkate alındığında bazı eksiklikleri bulunmaktadır. Çalışmanın bu kısmında söz konusu eksikliklerden hareketle çalışma kapsamındaki ülkelerin mevcut durumları; yolsuzluk, eşitsizliklerin varlığı, özgürlük ve demokrasi gibi farklı ekonomik, sosyal ve politik göstergelerle analiz edilecektir. İlgili göstergelerin seçiminde uluslararası literatürde sıklıkla kullanılan bir anlamda akredite olmuş göstergeler tercih edilerek kullanılmıştır.

3.2.1. İnsani Gelişimdeki Eşitsizlikler

Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı gibi uluslararası kurumlar Küresel Finans Krizi sonrasında sıklıkla “kapsayıcı büyüme” veya “kapsayıcı kalkınma” kavramlarına vurgu yapmaya başlamışlardır. Acemoğlu ve Robinson (2012)’ de üzerinde durulduğu üzere kapsayıcılık; bir gelişmeden ya da değişimden toplumun tüm kesimlerinin faydalanabilmesini sağlayacak kurumsal yapıyı ifade etmektedir. Kapsayıcı büyüme; ekonomide yaşanan büyüme sürecinden sadece belirli kesimlerin değil,

yoksullar başta olmak üzere toplumun tüm kesimlerinin büyümeden pay alacağı bir ekonomik büyüme sürecini ifade etmektedir. Kapsayıcı kalkınma ise büyümenin yanı sıra toplumda gerek ekonomik gerekse politik hak ve özgürlüklerin eşit bir şekilde tanındığı ve korunduğu bir toplumsal yapıyı ifade etmektedir. Eşitsizliklerin görece olarak ortadan kaldırıldığı kapsayıcı kurumların oluşturulduğu ülkelerde bir yandan ekonomik büyüme performansı artarken diğer yandan da kapsayıcılığa bağlı olarak toplumsal refahta artış yaşanmaktadır.

İGE, üç alt bileşeniyle insani gelişmeye dair kazanımların ulusal ortalamasını göstermektedir. Diğer tüm ortalama göstergelerde olduğu gibi İGE de ülke nüfusunun insani gelişme alanında yaşanan eşitsizlikleri göstermez bir başka ifadeyle gizler. Dolayısıyla kazanımlar açısından dağılımları farklı olan iki ülke aynı ortalama İGE değerine sahip olabilir. Bu eleştiriyi dikkate alan UNDP eşitsizliğin düzeltildiği İGE'ni hesaplamaktadır. Eşitsizliğe Uyarlanmış İnsani Gelişme Endeksi (EUİGE), bir ülkenin yalnızca sağlık, eğitim ve gelir alanlarındaki ortalama kazanımlarını dikkate almakla kalmaz, aynı zamanda her bir bileşenin eşitsizlik düzeyini ortalamadan "çıkarmak" yoluyla bu kazanımların nüfusta nasıl bir dağılım gösterdiğini de dikkate alarak hesaplanmaktadır. Tablo 3'de söz konusu endekse ilişkin değerler gösterilmiştir.

İGE'nin üç alt bileşenindeki mevcut eşitsizlikleri bir bütün olarak dikkate alarak ölçen EUİGE değerleri incelendiğinde, Türkiye dışındaki diğer ülkelerin daha üst sıralara çıktığı, Türkiye'nin ise bulunduğu konumda kaldığı görülmektedir. Tablo 3'de de görüldüğü üzere ülke grupları açısından değerlendirme yapıldığında gelişmişlik düzeyi azaldıkça İGE ile EUİGE değerleri arasındaki fark artmaktadır. Türkiye dışındaki ülkelerde ilgili değerler arasındaki fark 0.10 kadar olup çok yüksek İG düzeyindeki ülkelerin ortalama değerlerindeki farka yakındır. Dolayısıyla bu ülkelerdeki eşitsizliğin göreceli olarak düşük olduğu söylenebilir.

Tablo 3: Türk Cumhuriyetleri'nin İnsani Gelişimindeki Eşitsizlikler

	İGE		EUİGE		Gelir Eşitsizliği		Cinsiyet Eşitsizliği		Parlamentoda Kadın Milletvekili %	İşgücüne Katılım	
	Skor	Sıra*	Skor	Sıra**	Qr	Gini	Skor	Sıra**		Kadın	Erkek
Kazakistan	0.788	56	0.694	55	4.0	28.6	0.267	52	20.1	67.7	77.9
Türkiye	0.761	72	0.641	72	8.0	40.0	0.359	71	14.4	29.4	70.8
Azerbaycan	0.751	78	0.652	71	5.1	33.0	0.303	59	15.6	62.9	69.6
Türkmenistan	0.688	109	25.8	46.9	76.9
Özbekistan	0.675	114	0.569	100	5.8	35.2	16.4	48.1	75.6
Kırgızistan	0.655	120	0.560	103	5.4	33.4	0.353	67	23.3	56.0	79.5
Çok Yüksek İG	0.896	..	0.788	0.199	..	26.5	52.1	68.7
Yüksek İG	0.744	..	0.600	0.310	..	20.6	57.0	77.2
Orta İG	0.630	..	0.468	0.506	..	18.8	37.5	79.8

Not: *Sıralamaya dahil edilen ülke sayısı 187'dir. **Sıralamaya dahil edilen ülke sayısı 155'dir.

Kaynak: UNDP, Erişim: hdr.undp.org/en/data (01.02.2017).

Eşitsizliğin bir başka boyutu gelir dağılımına ilişkin olarak ele alınabilir. Bir ülkede yaşanan gelir ve servet eşitsizlikleri toplumsal barışı bozmakta ve huzursuzluğu artırmaktadır. Ancak gerek İGE gerekse EUİGE bir ülkede gelir dağılımının durumu hakkında bir bilgi vermemektedir. Bu eksiklik dikkate alınarak çalışmada gelir dağılımına ilişkin iki değişken kullanılmıştır. Tablo 3'de söz konusu ülkelerde gelir dağılımındaki eşitsizlikleri göstermek üzere Gini katsayılarına ve en zengin %20'lik kesimin milli gelirden aldığı payın, en fakir %20'lik kesimin milli gelirden aldığı paydan kaç kat daha fazla olduğunu gösteren katsayıya (Qr) yer verilmiştir. Ancak Türkmenistan'a ilişkin değer bulunmadığından Tablo 3'de Türkmenistan'a ait değerlere yer verilememiştir.

Gelir dağılımı eşitsizlik ölçütü olarak ele alınan iki değişkenin birbirleriyle uyumlu seyrettiği görülmektedir. Söz konusu değişkenler incelendiğinde gelir dağılımı açısından ise en iyi konumda olan ülkenin Kazakistan, en kötü durumdaki ülkenin ise Türkiye olduğu ifade edilebilir. Gelişmiş ülkelerde Gini katsayısının genellikle 30'un altında olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Kazakistan haricindeki ülkelerin gelir dağılımını iyileştirmeye yönelik politikaları uygulamaları gerektiği görülmektedir.

İGE endeksine yönelik eleştirilerden bir diğeri cinsiyet eşitsizliğine ilişkindir. İnsani gelişme endeksi bir ülkede kadınların mevcut durumu hakkında bilgi vermediği gibi ülkedeki gelişmelerden kadınların ne ölçüde yararlandığına ilişkin bir bilgi de sağlamamaktadır. Bununla beraber bir ülkede kadınların durumu ülkenin gelişmişlik düzeyinin anlaşılması açısından önemlidir. J. Stuart Mill "Bir uygarlığın seviyesini

ölçmek isterseniz, derhal kadınlarının hayatına bakınız." sözüyle konunun önemini 19. yy'ın sonlarında vurgulamaktadır (Göksel, 1998, 406).

Küresel çapta toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin en yoğun şekilde görüldüğü yerler genelde kadınların ekonomik, sosyal ve politik hayata katılımları bağlamında ortaya çıkmaktadır (Deniz ve Hobikoğlu, 2012, 123). Toplumsal cinsiyet eşitsizliğini ölçmek amacıyla farklı kurumlar tarafından oluşturulan endeksler bulunmaktadır. Bu çalışmada UNDP tarafından hazırlanan Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi tercih edilerek kullanılmıştır. Söz konusu endeksin tercih edilmesinin nedeni toplumsal düzeyde kadın erkek arasındaki eşitsizliği ölçen ve en yaygın olarak kullanılan temel endeks olmasından kaynaklanmaktadır (Urul, 2016, 4). Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi, ulusal insani gelişme başarılarının toplumsal cinsiyet eşitsizliği açısından ne derece zarar gördüğünü ortaya çıkarmak ve politika analizi ve savunuculuk çabaları için deneysel zeminler sağlamak üzere tasarlanmıştır. Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi kazanımlar açısından kadın ve erkekler arasındaki eşitsizliği üç boyutta yansıtan bileşik bir endeks şeklinde hesaplanmaktadır. Üç ana bileşen;

- ✓ Üreme sağlığı,
- ✓ Güçlendirme ve
- ✓ İş gücü piyasasıdır.

Endeks sıfır (kadın ve erkekler eşit ücret aldıklarında) ve bir (erkek veya kadınlar tüm boyutlarda diğerine kıyasla düşük ücret aldıklarında) arasında değer almaktadır. Sağlık boyutu iki gösterge ile ölçülür: anne ölüm oranı ve ergen doğurganlık oranı. Güçlendirme boyutu da iki gösterge ile ölçülür: her bir cinsiyetin parlamentoda sahip olduğu koltuk oranı ve orta ve yüksek öğrenime devam etme seviyeleri. Çalışma boyutu kadınların iş gücüne katılımları ile ölçülür (UNDP, 2016). Cinsiyet eşitsizliğini ölçen endeks değeri arttıkça ülkedeki cinsiyet eşitsizliğinin kötüye gittiği dolayısıyla kadınların insani gelişmeden daha düşük oranlarda faydalanabildiği ifade edilebilir.

Ele alınan ülkeler cinsiyet eşitsizliği açısından değerlendirildiğinde en iyi konumda olan ülkenin Kazakistan; en kötü durumda olan ülkenin ise Türkiye olduğu Tablo 3'de görülmektedir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta 155 ülkenin değerinin bulunduğu ve sıralamaya dahil edildiğidir. Dolayısıyla Türkiye İGE değeri dikkate alındığında 187 ülke arasında 72. sırada iken cinsiyet eşitsizliği açısından 155 ülke arasında 71. durumdadır. Bu durum Türkiye'nin, cinsiyet eşitsizliği dikkate alındığında ele alınan diğer ülkelerin aksine durumunun kötüleştiği şeklinde yorumlanabilir.

Eşitliğin önemli unsurlarından biri temsilde eşitliktir. Bu nedenle çalışmada kadın milletvekillerinin parlamentodaki oranına çalışmada yer verilmiştir. Parlamentoda kadın milletvekillerinin oranı açısından en iyi konumda olan ülkenin Türkmenistan olduğu, en kötü durumda olan ülkenin ise Türkiye olduğu görülmektedir. Bu oran aynı zamanda ülkedeki demokrasi kültürünün gelişmişliği açısından da bir gösterge olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte Tablo 4'de görüldüğü üzere Türkmenistan'ın demokrasi endeksinde otoriter bir rejim olarak ortaya çıkması bu ifadeyi çelişkili bir hale getirmektedir.

Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin kadınlar aleyhine açıldığı en dikkat çekici alanlardan biri kadın istihdamı ve bu bağlamda uygulanan ücret politikalarıdır (Deniz ve Hobikoğlu, 2012, 123). Bu nedenle cinsiyet eşitsizliği açısından Tablo 3'de yer verilen bir başka değişken cinsiyetlere göre işgücüne katılım oranıdır. Bu oran arttıkça kadınların iş yaşamında daha çok yer aldıkları, ekonomik anlamda bağımsızlaştıkları yargısına ulaşılabilir. Tablo 3'de de görüldüğü üzere işgücüne katılım oranında en düşük orana sahip olan ülke Türkiye'dir. Bu durum Türkiye'nin en önemli sorunlarından biri olan kadına şiddet ile de yakından ilgilidir. Kadına şiddetin birçok nedeni bulunmaktadır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki ekonomik bağımsızlığı olmayan bir kadın şiddet görmeye razı olmaya devam edebiliyor. Dolayısıyla kadınları iş yaşamına çekmek Türkiye için büyük bir önem arz etmektedir. Bu noktada kadınları istihdam edebilmek açısından eğitim politikasının önemli olduğu ifade edilebilir. Çünkü eğitim düzeyi yükseldikçe işgücüne katılım oranı artmaktadır. Dolayısıyla kadın - erkek eşitliğinin sağlanmasında eğitim önemli bir politika aracıdır. Çünkü kadın ve erkek eşitliğinin sağlandığı toplumlarda kadınlarla erkekler aynı eğitimi almakta, eğitilmiş kadınlar daha nitelikli işlerde çalışabilmektedir. Aynı zamanda iyi eğitim almış olan ebeveynler çocuklarının da benzer daha doğrusu daha iyi eğitim alması konusuna özen göstererek çocuklarına eşitliği aşılamış olmaktadır. Böylece nesilden nesile eşitliğin önemi ve varlığını sürdürmesi gerçekleşmiş olmaktadır (Doğan, 2017, 814).

Sonuç olarak ele alınan ülkeler açısından görece olarak Türkiye'de eşitsizliklerin daha önemli bir sorun olduğu görülmektedir. Ayrıca Mıhçı ve Taner (2011, 6) tarafından da ortaya konulduğu üzere,

Türkiye'nin insani gelişme göstergelerindeki kısıtların bir bölümünün cinsiyet eşitsizliğinden kaynaklandığı ifade edilebilir.

3.2.2. Politik Hak ve Özgürlükler

İGE'nin ölçme konusunda yetersiz kaldığı bir başka nokta hak ve özgürlüklere ilişkindir. Özellikle kalkınmanın olmazsa olmazı politik hak ve özgürlüklerdir ve bu düzey İGE tarafından ölçülememektedir. Democritos MÖ 4. yy'da "demokraside fakir olmak despot rejimde zengin olmaya tercih edilir" diyerek (Kök, 1999, 7) politik hak ve özgürlüklerin ekonomik çıkarların önünde olduğuna vurgu yapmıştır. İGE'nin politik hak ve özgürlüklere ilişkin bu açığını gidermek amacıyla çalışmada yolsuzluk algı endeksi, ekonomik özgürlük endeksi, demokrasi endeksi ve hukukun üstünlüğü endekslerine yer verilmiştir. Söz konusu endekslere ilişkin değerler Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4: Türk Cumhuriyetleri'nin Eko-Politik Göstergeleri

	Yolsuzluk Algı Endeksi 2017		Ekonomik Özgürlük Endeksi 2018		Demokrasi Endeksi 2017			Hukukun Üstünlüğü Endeksi 2017-2018	
	Sıra (180)	Skor	Sıra (180)	Skor	Sıra (167)	Skor	Durum	Sıra (113)	Skor
Azerbaycan	122	31	67	64.3	148	2.65	Otoriter	--	--
Kazakistan	122	31	41	69.1	141	3.06	Otoriter	64	0.51
Kırgızistan	139	29	78	62.8	95	5.11	Karma	82	0.47
Türkiye	81	40	58	65.4	100	4.88	Karma	101	0.42
Türkmenistan	167	19	169	47.1	162	1.72	Otoriter	--	--
Özbekistan	157	22	157	51.5	158	1.95	Otoriter	91	0.46

Not: Parantez içerisindeki değerler sıralamaya dahil edilen ülke sayısını göstermektedir.

Kaynak: Transparency International (2017), Heritage Foundation (2018), The Economist Intelligence Unit (2017), The World Justice Project (2018)' dan bu çalışma için derlenmiştir.

Yolsuzluk tanımı itibariyle genellikle, kasıtlı olarak gizlenen ve yalnızca soruşturma veya kovuşturmalar sonucunda ortaya çıkabilen yasal olmayan faaliyetleri kapsamaktadır (Uludağ, 2015, 27). Acemoğlu ve Robinson (2012, 41) yolsuzlukların ortaya çıkış nedenini gerek ülkeler arasındaki gerekse gruplar arasındaki gelir eşitsizliklerine ve düşük gelirliilerin yüksek gelirliilerin yaşam standardına ulaşma çabasına bağlamaktadır.

Uluslararası Şeffaflık Örgütü tarafından hazırlanan Yolsuzluk Algı Endeksi, değerlendirilen ülkenin kamu sektörünün yolsuzluk bağlamında uzmanların, sivil toplum örgütlerinin ve iş dünyası temsilcilerinin kamu kesimindeki yolsuzluğa dair algılarını yansıtıyor. Araştırma metodolojisine göre "sıfır" puan en yüksek yolsuzluk algısına, 100 puan ise en düşük yolsuzluk algısına işaret ediyor. Endeks sonuçlarına göre yolsuzluk algısının yüksek olduğu ülkelerde, genel olarak yoksulluğun da yaygın olduğu gözlenmektedir. Yolsuzluk ile yoksulluk arasındaki bağlantı, yolsuzluğun yoksulluğa karşı mücadelede önemli bir engel olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Yoksul ülkelerde bu durumun, şeffaflığı artıracak ve yolsuzluğu azaltacak yapısal eksiklikler ile sosyal ve siyasal mekanizma ve kurumların bulunmaması ya da düzgün işlememesinden kaynaklandığı düşünülmektedir (Şeffaflık Derneği, 2008, 2). Bu görüş demokratikleşme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki ile de uyumludur. Demokratikleşme düzeyinin yüksek olduğu ülkelerde kurumsal altyapı da gelişmekte bu da yüksek büyüme oranlarını beraberinde getirmektedir. Öte yandan insani gelişmişliğin insanların yapabilirliğini artırma düşüncesi ile de ilgilidir. Çünkü yolsuzluğun arttığı durumlarda ekonomik birimler arasındaki fırsat eşitsizliği de artmaktadır. Dolayısıyla yolsuzluk algı endeksinde hem demokratikleşmenin hem de fırsat eşitliğinin bir göstergesi olarak çalışmada yer verilmiştir.

Çalışmada ele alınan ülkeler yolsuzluk düzeyleri açısından incelendiğinde yolsuzluğun en düşük olduğu ülkenin Türkiye, en yüksek olduğu ülkenin ise Özbekistan olduğu görülmektedir. Aslında bu gösterge demokratikleşme düzeyini ifade eden demokrasi endeksi ile de uyumludur. Ancak her ne kadar Türkiye ele alınan ülkeler açısından en iyi konumdaysa da 180 ülkenin sıralamaya dahil edildiği bu endekste 81. sıradadır. Bir başka ifadeyle Türkiye'de de ele alınan diğer ülkelerde olduğu gibi yolsuzluğun yoğun bir şekilde yaşandığı söylenebilir. Ayrıca yolsuzluk açısından mevcut durum bu ülkelerde fırsat eşitsizliklerinin de bulunduğuyla ilişkin bir kanıt niteliğindedir.

Çalışmada özgürlükler noktasında ekonomik özgürlüklere de yer verilmiştir. Ekonomik özgürlük, bireylerin ekonomik faaliyetlerini devletin ve diğer bireylerin müdahale ve baskılarına maruz kalmadan gerçekleştirmesi ve bunun yanında bireylere mülkiyet haklarının tanındığı hak ve özgürlüklerdir (Tunçsiper vd., 2014, 28). Bir ülkenin ekonomik özgürlük düzeyi, sıradan bir vatandaşın ekonomik kararlarını kendi kendine verebilme yeteneğini yansıtmaktadır (Heritage, 2008). Ekonomik özgürlük endeksi ülkelerin

politikalarının ve kurumlarının ekonomik özgürlüğü ne derecede destekleyici olduklarını ölçmektedir. Ekonomik özgürlüğü ölçmek amacıyla farklı kurumlar tarafından üretilen endeksler bulunmaktadır. Çalışmada Heritage Vakfı tarafından hazırlanan Ekonomik Özgürlük Endeksi tercih edilerek kullanılmıştır. Heritage Vakfı tarafından hazırlanan endeksin seçilmesinin nedeni; çalışmada ele alınan tüm ülkeleri içermesidir. Ekonomik Özgürlük Endeksi ekonomik ortamın dört temel yönüne odaklanmakta ve

- ✓ Hukuk kuralı,
- ✓ Hükümet büyüklüğü,
- ✓ Düzenleyici etkinlik ve
- ✓ Piyasa açıklığı.

Bu dört ana bileşenin her biri üç alt bileşen ile değerlendirilmekte ve toplamda 12 alt bileşen kullanılarak ekonomik özgürlük endeksi hesaplanmaktadır. Endeks 100 maksimum değeri temsil etmek üzere, ülkelerin skorları 0-100 arası tüm değerleri alabilmektedir. Yüksek skorlar yüksek özgürlük seviyesini temsil etmektedir. Ülkelerin ekonomik sistemleri aldıkları puanlara göre özgür, oldukça özgür, orta düzeyde özgür, ekseriyetle özgür olmayan ve bastırılmış olmak üzere beş gruba ayrılmaktadır.

Ekonomik Özgürlükler Raporunda 180 ülkeye yer verilmektedir. Ekonomik özgürlükler açısından ele alınan ülkeler içerisinde en önde gelen ülkenin Kazakistan en son sırada bulunan ülkenin ise Türkmenistan olduğu Tablo 4’de görülmektedir. Azerbaycan, Kazakistan, Türkiye ve Kırgızistan orta düzeyde özgür; Özbekistan ekseriyetle özgür olmayan ve Türkmenistan bastırılmış grup içerisinde yer almaktadır. Heritage Vakfı’na göre bir ülkedeki ekonomik özgürlükler arttıkça halkın refahı da artmaktadır (Heritage, 2008). Bununla beraber Tablo 2’de yer alan KBGSMH değerleri ile ekonomik özgürlük düzeyleri karşılaştırıldığında her iki değişkende de ilk üç ülkenin aynı olmakla beraber, daha sonraki sıralamaların farklılaştığı görülmektedir. Bu durum, gelir düzeyini etkileyen farklı değişkenlerin de bulunmasıyla açıklanabilir.

Politik hak ve özgürlüklerin ülkelerin demokratikleşme düzeyleri ile yakın ilişkisi olduğu varsayımından hareketle bu çalışmada ayrıca demokrasi endeksinde de yer verilmiştir. Ülkelerin demokratikleşme düzeyi “The Economist Intelligence Unit” tarafından hazırlanan 2017 Demokrasi Endeksi dikkate alınarak belirlenmiştir. Demokrasi endeksi beş ana bileşen altında kümelenmiş 60 göstergenin kullanılmasıyla oluşturulmuş bir endekstir. Ana bileşenler;

- ✓ Hükümetin işleyişi,
- ✓ Seçim süreci ve çoğulculuk,
- ✓ Siyasi kültür,
- ✓ Siyasi katılım ve
- ✓ Kişisel özgürlüklerdir

Endeks 0-10 arasında değer almakta ve değer büyüdükçe ülkenin daha demokratik bir yapıya kavuştuğunu ifade etmektedir. Demokrasi endeksinde ülkeler (167 ülke) demokrasi seviyeleri açısından dört farklı gruba ayrılmıştır (The Economist Intelligence Unit, 2017, 54). Bunlar;

- ✓ Tam demokrasiler,
- ✓ Kusurlu demokrasiler,
- ✓ Karma rejimler ve
- ✓ Otoriter rejimlerdir.

Ele alınan ülkeler demokrasi düzeyleri açısından değerlendirildiğinde karma rejimler arasında yer alan en demokratik ülkelerin sırasıyla Kırgızistan ve Türkiye olduğu; diğer ülkelerin ise otoriter yapıda olduğu Tablo 4’de görülmektedir.

Ekonomik ve sosyal gelişmelerin temel alt yapı unsurlarından biri hukukun üstünlüğüdür. Hukukun üstünlüğü ekonomik ve politik özgürlüklerin korunmasında, fırsat eşitsizliğinin giderilmesinde ön plana çıkarak vatandaşların toplum içerisinde kendini daha güven içinde hissederek yaşamasını sağlamaktadır. Hukukun üstünlüğünün belirlenmesinde kullanılabilen bir gösterge Dünya Adalet Projesi (The World Justice Project) tarafından geliştirilen Hukukun Üstünlüğü Endeksidir. Söz konusu endeks her yıl bir rapor olarak yayınlanmaktadır. Rapor, hukukun üstünlüğü kavramını, ayrımcılık yapmaksızın herkesin hukuk karşısında hesap verebilir olması ve hukuki sistemin yeteri kadar anlaşılır, tutarlı ve temel insan haklarıyla uyumlu olması şeklinde ele almaktadır. Hukuksal sürecin uygulanış şekli ve araçlarının

yanı sıra, hakim ve savcılarının da yeteri kadar kalifiye ve tarafsız olmaları da hukukun üstünlüğünü belirleyen faktörler olarak dikkate alınmaktadır. Hukukun üstünlüğü endeksi sekiz ana bileşen altında kümelenmiş 44 göstergelyi dikkate alarak hesaplanmaktadır. Ana bileşenler hukukun üstünlüğü ile doğrudan ilgili olan;

- ✓ Hükümet yetkilerinin kısıtlanması,
- ✓ Yolsuzlukların önlenmesi,
- ✓ Yönetimde şeffaflık,
- ✓ Temel haklar,
- ✓ Asayiş ve güvenlik,
- ✓ İdari yaptırımlar,
- ✓ Adil hukuk ve
- ✓ Cezai adalet

başlıklarından meydana gelmektedir.

Hukukun üstünlüğü endeksi 0 ile 1 arasında değer almaktadır. Birinci sırada olan Danimarka'nın skoru 0.89 düzeyindedir. Türk Cumhuriyetleri'nin değerleri bu değerle karşılaştırıldığında en iyi durumda olan Kazakistan'ın bile oldukça kötü durumda olduğu ifade edilebilir. Ele alınan ülkeler arasında en kötü durumda olan ülke ise Türkiye'dir. Ülkelerin hukuk kurallarının üstünlüğüne ilişkin bu durumları diğer göstergelerle birlikte değerlendirildiğinde fırsat eşitsizliklerinin, yolsuzlukların ortadan kaldırılmasının ve ekonomik büyümede potansiyele yaklaşılmasının zor olduğu ifade edilebilir.

Eko-politik göstergeler bir bütün olarak değerlendirildiğinde çalışma kapsamında ele alınan ülkelerin tümü için geçerli olmak üzere gelişmiş ülkelerle önemli açıklarının bulunduğu görülmektedir. Söz konusu açıkları giderecek politikalar bir yandan ülkelerin doğrudan insani gelişmişlik düzeylerini artırırken, diğer yandan özellikle eşitsizliklerin azaltılmasına yönelik olarak uygulanacak politikaların etkinliğine bağlı olarak ülkelerin ekonomik performansını olumlu yönde etkileyerek dolaylı olarak da insani gelişmişlik düzeylerini olumlu yönde etkileyecektir. Ayrıca demokratikleşme bir ülkenin daha güçlü kurumsal yapıya kavuşmasına ortam hazırlayacaktır. Güçlü kurumsal yapı güçlü ve rekabet edebilir bir ekonomik yapıyı beraberinde getirecektir. Ayrıca güçlü bir kurumsal yapı ülkede yaşanan ya da yaşanacak olan politik ya da ekonomik istikrarsızlıkların bir yandan daha düşük şiddetle diğer yandan daha hızlı bir şekilde atlatılmasını sağlayacaktır. Böylece güçlü demokratik ve kurumsal yapı ile yüksek seviyelere ulaşmış olan insani gelişmişliğin geriye doğru seyretmesi zorlaşacaktır.

Tüm bu değerlendirmelerle birlikte Türkiye dışındaki ülkelerde demokratikleşme düzeyinin zayıflığı, yolsuzluğun yüksek olması bir yandan bu ekonomilerde kayıt dışı ekonominin varlığına ilişkin bir takım ipuçları sunarken diğer yandan bu ülkelerin söz konusu istatistiklerine olan güveni sarsmakta ya da doğruluğuna ilişkin bir takım soru işaretleri uyandırmaktadır. Örneğin Kazakistan'ın Gini katsayısının 28 olması düşündürücüdür. Dolayısıyla bu çalışma, her ne kadar uluslararası kurumlar tarafından resmi istatistikler kullanılarak elde edilmiş verilere dayandırılarak gerçekleştirilmişse de bu noktaların da göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Ancak araştırmacılara mevcut durum hakkında bir resim çekme olanağı da sağlamaktadır.

Sonuç

1970'li yıllardan sonra ülkelerin kalkınmışlık düzeylerini ekonomik büyüme ve ekonomik büyümeyi ifade eden değişkenlerle ölçme anlayışı eleştirilere maruz kalmıştır. Bu eleştiriler sonrasında ülkelerin kalkınmışlık düzeyleri insani gelişmişlikle ifade edilmeye başlanmıştır. Yüksek gelir düzeyi insani gelişme için gerekli ama yeterli koşul değildir. Gelir değişkeninin yanı sıra insanların yapabilirliklerinden hareketle UNDP tarafından geliştirilen İGE kullanılarak ülkelerin insani gelişmişlik düzeyleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada Türk Cumhuriyetleri'nin insani gelişmişlik düzeyleri analiz edilmiştir. Analizler sonucunda göstergeler bir bütün olarak değerlendirildiğinde sırasıyla Kazakistan, Türkiye ve Azerbaycan'ın göreceli olarak ele alınan diğer ülkelere göre daha iyi bir durumda olduğu söylenebilir. Bununla birlikte en iyi konumda yer alan Kazakistan bile 56. sırada, Türkiye ise 72. sırada yer almaktadır. Türkiye dünyanın 17. büyük ekonomisi olmasına ve KBGSMH değeri açısından 60. sırada olmasına rağmen benzer başarıyı insani gelişmişlik açısından gösterememektedir. Türkiye'nin en önemli açığı eğitim alanında bulunmaktadır. Eğitim alanındaki açığın yanı sıra Türkiye açısından bir başka önemli sorun eğitimin niteliğine ilişkindir.

OECD tarafından eğitimin kalitesini ölçmeye yönelik olarak yapılan PISA araştırması sonuçlarına göre Türkiye’de eğitimin niteliği oldukça düşüktür. Kırgızistan ve Özbekistan’ın ise en sorunlu oldukları alan gelir değişkenine ilişkindir. Türkmenistan ise özellikle sağlık ve eğitim alanında politika uygulamalarına ihtiyaç duymaktadır.

İGE, insani gelişmişlik düzeyini ölçen önemli bir değişken olmakla beraber gerek içermediği değişkenlere gerekse ölçüm yöntemine ilişkin eleştirilere konu olmaktadır. Bu noktadan hareketle gerek UNDP gerekse başka kurumlar alternatif endeksler geliştirerek daha sağlıklı veya gerçekçi durum tespiti yapabilecek ölçümler sağlamaya çalışmaktadır. Çalışmada bu amaçla öncelikle eşitsizlikleri dikkate alan endekslere yer verilerek analizler yapılmıştır. Eşitsizliklerin dikkate alınması ile oluşturulan endeksler dikkate alındığında Türkiye dışındaki ülkelerin sıralamasında göreceli bir iyileşmenin ortaya çıktığı görülmektedir. Türkiye ise diğer ülkelere göre eşitsizliklerin daha yoğun yaşandığı bir ülke olarak öne çıkmaktadır.

Çalışmada ayrıca eko-politik değişkenlere yer verilerek İGE’nin içermediği alanlara ilişkin analizler de yapılmıştır. Bu çerçevede farklı uluslararası kurumlar tarafından hazırlanan yolsuzluk algı endeksi, ekonomik özgürlükler endeksi, demokrasi endeksi ve hukukun üstünlüğü endekslerine yer verilmiştir. Tüm bu değişkenler açısından Türkiye, göreceli olarak ele alınan ülkeler arasında iyi bir konuma sahip olsa da hiç bir ülkenin dünya sıralamasındaki yeri parlak değildir.

Sonuç olarak Türk Cumhuriyetleri’nin insani gelişme performanslarının iyi olmadığı ifade edilebilir. Bu amaçla kısa ve uzun vadeli politikaların uygulanması gerekmektedir. Kısa vadeli politikalar ile gelir değişkenine ilişkin iyileştirmeler sağlanabilecek olsa da yeterli olmayacaktır. Uzun vadeli politikalar ile yapısal sorunların çözümü sağlanmalıdır. Özellikle bu konuda eğitim politikaları önem arz etmektedir. Bir ülkede uygulanacak eğitim politikasına ilişkin değişikliklere değinildiğinde çoğunlukla fen, mühendislik, tıp ve matematik gibi doğa bilimlerine ilişkin reform politikaları düşünülmektedir. Tüm bu alanlarda bir ilerlemenin yaşanmasının zorunluluğu önemli bir gerçektir. Bununla birlikte sosyal bilimlerin de doğa bilimleri kadar hatta onlardan daha önemli olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Sosyal bilimlere gerektiği kadar önem verilmemesi bu alandaki bilgilerin toplum tarafından yeterince benimsenmemesine bağlı olarak gelişmekte olan ülkelerde yeterince demokratik bir hukuk düzeni oluşturulamamakta, demokrasi kültürü, hoşgörü kültürü ve uzlaşma kültürü toplumda yer bulamamaktadır. Tüm bunların yerine toplumda çatışma, ötekini reddetme ve hatta bertaraf etme eğilimleri ortaya çıkmaktadır. Ayrıca sosyal, politik ve kültürel alanlarda yaşanan yapısal problemlerin çözümlenmesini neredeyse olanaksız kılmaktadır. Bu alanlarda süregelen yapısal sorunlar gelişmekte olan ülkelerdeki iç karışıklıkları veya çatışmaları da büyütülmektedir. Eğitim sistemi ile ilgili bir başka sorun eğitilmiş insanların erişmiş oldukları bilgi ve beceri düzeyine ilişkin olarak yaşanmaktadır. Özellikle baskıcı, ezberci ve sorgulamayan eğitim sistemleri, pasif, analitik düşünce yeteneğine sahip olmayan, sorgulamayan kişilerin yetişmesine neden olmaktadır. Böylesi bir durumda uygulanması gereken politika; bilimsel düşünce yeteneğini geliştirici, sorgulayan, analitik düşünce yeteneğine sahip, yenilikçi, insan haklarına saygılı, demokrat, hoşgörülü ve uzlaşmaya değer veren kişilerin yetişmesini mümkün kılacak bir eğitim sisteminin meydana getirilmesidir. Bu politikaların sonucu olarak günümüz bilgi ekonomisinin temel ürünü olan bilgi ve teknoloji üretimi sağlandığı gibi yukarıda açıklanan eşitsizliklerin de giderilmesi gerçekleştirilecektir. Böylece daha yüksek bir insani gelişmişlik seviyesine ulaşılabileceği gibi söz konusu güçlü kurumsal yapı bir takoz etkisi yaratarak erişilmiş olan yüksek insani gelişmişlik seviyesinden kolay kolay geriye gidilmeyecektir. Böylece yüksek insani gelişme ile beraber güçlü devlet varlığını sürdürecektir, aynen Şeyh Edebalı’nın Osman Gazi’ye öğütlediği gibi “insanı yaşat ki devlet yaşasın”.

KAYNAKÇA

Acemoğlu, Daron and James A. Robinson (2012). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty*. New York: Crown Publishers.

Akçiçek, Arda (2015). *2014 İnsani Gelişme Endeksi ve Türkiye’nin İnsani Gelişme Performansı*. Ankara: Stratejik Düşünce Enstitüsü.

Akder, Halis (2004). Türkiye’de İnsani Gelişme ya da Yaşam Kalitesi. ASOMEDYA,

<http://www.aso.org.tr/kurumsal/media/kaynak/TUR/asomedyaya/mayis2004/dosyamayis2004.htmln>, (Erişim: 10.02.2017).

- Anand, Sudhir, Amartya Sen (1995). *Gender Inequality in Human Development: Theories and Measurement, Occasional Paper 19*, <http://focusintl.com/GD062-%20Gender%20inequality%20in%20human%20development%20-%20theories%20and%20measurement.pdf>, (Erişim: 02.04.2018)
- Aydınlıgil, Seyhan (2009). İnsani Kalkınma Yaklaşımı: İyi Yönetişim ve Sosyal Politika için Önermeler, 4. Bölgesel ve Yönetişim Sempozyumu, Ankara: TEPAV, s. 229-240.
- Çelik, Yunus ve Hüsnü Erkan (2010). Küreselleşme Kalkınma İlişkisi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 26, s. 183-196.
- Deniz, Müjgan Hacıoğlu ve Elif Haykır Hobikoğlu (2012). Cinsiyete Göre Gelişme Endeksi Çerçevesinde Kadın İstihdamının Ekonomik Değerlendirmesi: Türkiye Örneği. *International Conference on Eurasian Economies 2012*, s. 123-130. <https://www.avekon.org/papers/546.pdf> (Erişim: 02.02.2017).
- Doğan, Selen ve Derya Tekin (2017). Çalışma Hayatında Cinsiyet Eşitsizliği Bağlamında Türkiye ve Kazakistan Karşılaştırması. IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, Niğde, s. 813-827.
- Fırat, Emine, Emre Ürün ve Aytac Aydın (2015). Kalkınma ve Eğitim İlişkisi: İnsani Gelişme Endeksine Göre Türkiye'nin Eğitim Düzeyinin Değerlendirilmesi. *International Conference on Eurasian Economies 2015*, s. 876-882.
- Göksel, Burhan (1998). Çağlar Boyunca Türk Kadını ve Atatürk. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. S. 41, s. 405-416.
- Gürses, Didem (2009). İnsani Gelişme ve Türkiye. *Balikesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 21, s. 339-350.
- Heritage Foundation (2008). *The Economic Freedom Index 2008*. Washington.
- Heritage Foundation (2018). *The Economic Freedom Index 2018*. Washington.
- Klugman, Jeni, Francisco Rodriguez ve Hyung-Jin Choi (2011). *The HDI 2010: New Controversies, Old Critiques*. UNDP.
- Kök, Recep (1999). *İktisadi Düşünce Kavramların Analitik Evrimi*. İzmir: Anadolu Matbaacılık.
- Mihçı, Hakan ve M. Tolga Taner (2011). Yenilenen İnsani Gelişme Endeksi ve Türkiye'nin Değişmeyen Konumu. *İktisat ve Toplum Dergisi*, S. 13, s. 66-71. https://www.academia.edu/9691107/Yenilenen_%C4%B0nsani_Geli%C5%9Fme_Endeksi_ve_T%C3%BCrkiyenin_De%C4%9Fi%C5%9Fmeyen_Konumu (Erişim: 10.02.2017).
- Şeffaflık Derneği (2008). *Uluslararası Şeffaflık Örgütü Yolsuzluk Algılama Endeksi (2008) Türkiye'nin Şeffaflığa Olan Özlemi Sürüyor*, <https://www.vergiportalı.com/doc/YolsuzlukEndeksi.pdf>, (Erişim: 02.02.2017).
- The Economist Intelligence Unit (2017). *Democracy Index 2017*. Yer Belirtilmemiş.
- The World Justice Project (2018). *Rule of Law Index 2017-2018*. Washington, U.S.A. https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/WJP_ROLI_2017-18_Online-Edition.pdf (Erişim: 02.04.2018).
- Transparency International (2016). *Corruption Perceptions Index 2017*. https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2017 (Erişim: 02.04.2018)
- Tunçsiper, Bedriye ve Ömer Faruk Biçen (2014). Ekonomik Özgürlükler ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Panel Regresyon Yöntemiyle İncelenmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*. S. 9(2), s. 25-45.
- Uludağ, Arda (2015). *Uluslararası Kuruluşlarca Kullanılan Global Endeksler*. Y.Y. (?): TC Maliye Bakanlığı Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı.
- UNDP (1990). *Human Development Report 1990*. New York.
- UNDP (2014). *Human Development Report 2014*. New York.
- UNDP (2015). *Human Development Report 2015*. New York.
- UNDP (2016). *Gender Inequality Index (GII)*. <http://hdr.undp.org/en/content/gender-inequality-index-gii> (Erişim: 02.04.2018).
- UNDP, *Human Development Data*. Erişim: hdr.undp.org/en/data (01.02.2017).
- Urul, Asmin Kavas (2016). *81 İl İçin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Karnesi-2016*. TEPAV, http://www.tepav.org.tr/upload/files/1458142029-8.81_ilin_Toplumsal_Cinsiyet_Esitligi_Karnesi.pdf, (Erişim: 02.04.2018).